

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Анна ПРОЦІК* (США, Нью-Йорк)

РОСІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ І УКРАЇНА В ДОБУ РЕВОЛЮЦІЇ Й ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

*1. Російський Тимчасовий уряд
і Українська Центральна Рада*

На початку двадцятого століття Російська конституційно-демократична партія, широко відома як кадетська, зважаючи на високий культурний рівень і широке коло інтересів своїх членів, була, можливо, найбільш наближеною до розуміння масштабу національної проблеми в Російській імперії. Якщо вона надмірно не переймалася проблемою збереження державної цілісності при встановленні в Росії демократії, то лише через те, що кадети ніколи не сумнівалися, що стрімка хода індустріалізації і модернізації разом з силою величі російської культури повинні неминуче привести до асиміляції національних меншостей. Як висловився один з представників кадетського кола, “мова капіталізму [в цій частині світу] повинна була бути російською”¹.

Ця самовпевненість в неминучій перемозі російської культури по всій імперії як обов’язковий фактор об’єднання, котрий збереже цілісність багатонаціональної країни, раптом була розбита вщент подіями березня 1917 р. Падіння династії Романових, на думку кадетів, відбулося ще до того, як вищезазначені сили асиміляції оволоділи неросійськими народами. Ця обставина змусила кадетів, які на початку весни 1917 р. стали біля керма країни, якнайшвидше розробити новий підхід до вирішення проблеми національних меншин.

Як же поставилися конституційні демократи до українського питання в цей критичний момент російської історії? Вони не намагалися його тривіалізувати або спрощувати, як це робили партії інших правої та лівої частин політичного спектра. З одного боку, на відміну від правих, кадети не розглядали український рух як наслідок іноземної інтриги², навіть якщо вони іноді і посилялися на цей факт для того, щоб дискредитувати лідерів українського руху. З іншого боку, на відміну від лівих всіх напрямків, включаючи і більшовиків, вони не інтерпретували інтенсифікацію українського політичного руху на зламі століть як емоційну реакцію на короткозорую царську політику дискримінацій і репресій. Вони добре розуміли потенційну силу українського національного руху, очоленого інтелігенцією, здатною створити міцний зв’язок з народними масами. Саме ця риса українського проводу турбувала кадетів як перед, так і під час революції.

* Анна Процик — професор історії коледжу Кінгсборо університету м. Нью-Йорк (Kingsborough College of the City University of New York), автор монографії “Russian Nationalism and Ukraine: The Nationality policy of the Volunteer Army during the Civil War (Edmonton—Toronto, 1995. — 202 p.).”

З початком березневих подій російські політики і не підозрювали, як вказував Павло Мілюков у своїй історії російської революції, що за обережно і завбачливо сформульованими і вміло представленими вимогами широкої національно-територіальної автономії України стояв ніхто інший, як Михайло Грушевський. Саме він, цитуючи російського історика, “набув досвіду в національному русі в Галичині, на Австро-слов’янській землі, і в даний момент проводив гнучку тактику, яку він використовував у боротьбі проти Відня, тепер вже проти Петроградського централізму”³. Так само і видатний вчений-юрист кадет барон Борис Нольде оцінював Грушевського як “старого європейського політичного борця, вихованого в школі тонких політичних формул і складної політичної боротьби”⁴, що височів над політичними дилетантами, котрі стали при владі після падіння старого режиму як у Києві, так і Петрограді. Отже, вчені-політики з кадетської партії, які очолювали Тимчасовий уряд з березня до липня 1917 р., визнавали, що в особі Михайла Грушевського вони мали рівню, якщо не постать вищого рангу.

Той факт, що Мілюков і Грушевський — провідні постаті в Петрограді і Києві навесні 1917 р. — були у чомусь схожі з огляду на їхню академічну підготовку і життєвий досвід, безперечно полегшував притаманну їм як дослідникам-історикам здатність розшифровувати політичні стратегії один одного і приховувати далекосяжну мету. Обидва були людьми однієї генерації, вченими-ерудитами, надзвичайно кваліфікованими політиками, обидва знаходилися під впливом позитивізму, але, на відміну від багатьох їх сучасників, були глибоко заінтригованими і зачарованими русійською силою ідей та культури. Вони обидва поділяли віру історика XIX століття в об’єктивне знання минулого нації, були переконані, що це знання як основа національної свідомості сприятиме консолідації нації.

Від початку революції Мілюков ніколи не сумнівався, що головна течія українського руху, очолена Михайлом Грушевським і Володимиром Винниченком, не мала ніякого відношення до німецько-австрійських інтриг⁵. Він розумів, що українські провідники, реалізуючи свою національну мету, прагнули покладатися на підтримку народних мас. Досягнуті в цьому напрямі успіхи навесні 1917 р. і зробили український рух надзвичайно небезпечним в очах Тимчасового уряду, який перебрав на себе роль гаранта державних інтересів Росії.

Перший контакт між Тимчасовим урядом і українцями відбувся через два тижні після падіння монархії, коли делегація українців Петрограда відвідала голову уряду — князя Юрія Львова⁶. Відносна поміркованість вимог делегації, зосереджених переважно на задоволенні культурних потреб^{6а}, не викликала особливих заперечень російського прем’єр-міністра, тому що це відповідало позиції Тимчасового уряду в національному питанні. Однак більш досвідчені міністри — представники кадетської партії — знали, що суттєві вимоги, які дійсно матимуть принципове значення, надійдуть безпосередньо з Києва⁷.

Природа і характер цих вимог були яскраво окреслені у статті М. Грушевського “Велика Хвиля”, яка була написана незабаром після повернення історика до Києва і опублікована у “Новій Раді” 25 березня 1917 р. У своїй чітко сформульованій позиції щодо нових взаємин між Україною і Росією М. Грушевський сміливо наголошував, що настала нова ера у відносинах між центральним урядом і національностями колишньої імперії. На думку голови щойноутвореної Української Центральної Ради, зміна відносин виникла не тільки через розширення громадських прав і свобод, здобутих населенням зниклої Російської імперії. З падінням Романових,

зазначав Грушевський-історик, зв'язки України з Росією формально були роз'єднані і українське питання формально перестало існувати. Через це, підкреслював Грушевський-політик: “Нічого більш помилкового не може бути тепер, як витягувати старі українські петиції й подавати їх наново правительству як наші домагання в данім моменті [...] Те, чого ми доби-валися п'ять, чотири, три, навіть рік тому [...] ніяк не може вважатися за-доволенням українських потреб, “розв'язанням українського питання” для даного моменту. Се треба з усею рішучістю сказати [...] Потреби і до-магання України розгортуються в усій широті. Найбільше нещастя всій хвилі і для правительства, і для провідників громадянства — се не поспіти за скорим розгортанням домагань моменту”⁸.

Ця однозначна заява щодо нового правового статусу України звучала переконливо як для Грушевського-історика. Однак Грушевський-політик розумів, що реальне становище України набагато складніше. Для того, щоб не лякати росіян в Петрограді і Києві і не бентежити надзвичайно впливову українську соціалістичну інтелігенцію, виховану в дусі інтерна-ціоналізму і тому оптимістично переконану, що “федерація є вищою фор-мою міжнародної взаємодії, на відміну від незалежних держав”, М. Гру-шевський, непохитно наголошуючи на суверенітеті українського народу, передбачливо визнавав у всіх своїх програмних заявах ідею федерації, де-монстрував бачення нової державної системи, заснованої на принципі рівності, державної системи, яка згодом повинна стати частиною пан-єв-ропейської федерації вільних націй⁹.

Зміна принципів побудови відносин між Росією і колишніми імперсь-кими володіннями, чітко і ясно викладена у статті Грушевського, не могла не викликати роздратування Тимчасового уряду, експерти якого відмови-лися ці принципи визнавати. Вони перейшли до тактики затримування і відкладення важливих рішень стосовно національного питання до скли-кання Всеросійських Установчих зборів.

Насправді керівництво Тимчасового уряду розраховувало не так на ймовірну більшість росіян в Установчих зборах (правда, відданість цієї більшості ставала все сумнівнішою з поглибленням революції), як на швидке завершення війни, на тріумфальну перемогу Антанти, що забезпе-чило б Петроград силою, необхідною для відновлення впливу в державі, котра знаходилась в процесі дезінтеграції. В атмосфері росту національ-них рухів, які активізувалися світовим конфліктом, лідери Тимчасового уряду непохитно вірили, що Росії в альянсі з Великобританією і Францією буде забезпечене славетне майбутнє.

В той час, коли Грушевський прикрився ідеєю федерації як щитом, аби приховати кроки, які українське керівництво робило у напрямку здо-буття суверенітету, Тимчасовий уряд досить вдало використовував ідею скликання Установчих зборів для збереження єдності імперії. Ні кадети в Тимчасовому уряді, ні голова УЦР не довіряли один одному. Грушевський як історик і політик знав, що російський уряд, очолений лібералами або соціалістами, не погодиться на федерацію, засновану на принципі рівнос-ті. Російська ліберальна інтелігенція, з свого боку, дуже вірно зрозуміла, що мета Грушевського, незважаючи на його постійні заяви про федера-цію, була не менше ніж територіальне відокремлення України від Росії, бо лише на непохитних засадах рівності могло початися будівництво федера-ції. Навіть рішення Центральної Ради про скликання Національного кон-гресу у Києві для обговорення засад майбутньої федерації було сприйняте політиками Петрограда як маневр Грушевського, спрямований на поси-лення української позиції у стосунках з центром. Ці зусилля, з одного бо-

ку, могли примирити національні меншості України, включаючи впливову групу росіян в Києві, а з іншого боку, при прямих контактах і співпраці з лідерами неросійських народів імперії, могли б істотно посилити позицію УЦР у боротьбі з центром.

Перша безпосередня зустріч між представниками Ради і Тимчасового уряду відбулася у травні 1917 р., саме після урядової кризи, що закінчилася створенням першого коаліційного складу уряду, в якому вже не було Павла Мілюкова. Ця обставина могла сприяти позиції українців. І дійсно, вони не отримали відвертої відмови на своє прохання висловитись позитивно щодо національно-територіальної автономії. Вимоги Ради були передані на розгляд юристів-експертів, яких очолював видатний знавець міжнародного права Борис Нольде¹⁰. Це був прояв згадуваної тактики гальмування, яку часто використовували політики Петрограда. Затягування розгляду цієї вимоги стало лише частиною добре спланованої гри. Фінал її легко передбачувався: питання автономії України та інших національностей, як оголосила комісія Нольде, могло бути вирішено лише майбутніми Установчими Зборами¹¹. Намагаючись ствердитись після недавньої кризи, Тимчасовий уряд поставив під сумнів правоспроможність Центральної Ради виступати від імені українського народу, а новий військовий міністр, Олександр Керенський, заборонив скликання другого Всеукраїнського військового з'їзду, запланованого на червень¹².

Молоді, політично недосвідчені, деякі з незакінченою академічною освітою, лідери українських соціалістичних партій, що домінували в Центральній Раді і Генеральному Секретаріаті, могли справді вірити, що угода з Тимчасовим урядом щодо федерації буде можливою, і Винниченко, голова української делегації до Петрограда, безперечно, щиро вів переговори для досягнення компромісу як з представниками Петроградської ради, так і з членами Тимчасового уряду. Голова УЦР Михайло Грушевський не мав особливих ілюзій щодо поведінки та рішення уряду. Неприйняття Петроградом українських вимог навіть не було несподіванкою для стратега українського суверенітету. Ця відмова давала Центральній Раді можливість виправдати відважні та практичні кроки, які вона мала, як він вважав, далі зробити у напрямі до незалежності.

На негативне ставлення уряду до своїх вимог та заборону другого Всеукраїнського військового з'їзду УЦР відповіла рішучим наміром проголосити автономію України у своєму Першому Універсалі¹³. Юридична комісія Тимчасового уряду назвала цей документ "актом відкритого повстання, що наражає на небезпеку державну єдність Росії"¹⁴, а партійний друкований орган кадетів газета "Речь" інтерпретувала цю декларацію як фактичне відокремлення України від Росії¹⁵.

Проголошення Універсалу стало великою резонансною подією тому, що Центральна Рада отримала не тільки підтримку від різних українських конгресів і маніфестацій, які відбувались у Києві та інших містах по всій Україні, але і від Всеросійського з'їзду робітничих і солдатських депутатів у Петрограді¹⁶. Цей факт не могли не враховувати досвідчені політики. Саме він змусив Тимчасовий уряд відправити до Києва офіційну делегацію для переговорів з УЦР наприкінці червня. Тим часом позиції кадетів у російській столиці значно ослабли не лише з відставкою Мілюкова, але і у зв'язку зі зростаючою силою Петроградської ради. До того ж активний учасник подій, міністр і один з лідерів партії меншовиків Іраклій Церетелі засвідчив: "Кадетські міністри не наважувалися заперечувати проти відправлення делегації, бо громадська думка була надзвичайно стурбована зростаючим конфліктом у прифронтовій зоні з

тридцятимільйонним українським населенням. Але кадетські міністри висловлювалися проти будь-яких суттєвих поступок Раді, підкреслюючи, що Рада є приватною організацією, яка не отримала санкції регулярного народного голосування.

Ми їм відповідали, що посилення на відсутність народного голосування мали сенс до того часу, поки ставлення українського населення до Ради і до її вимог було невиясненим. Але одностойна підтримка Ради українським народом зобов'язувала уряд рахуватися з нею як з виразницею волі українського населення. Більшість в уряді поділяло цю точку зору”¹⁷.

Отже, думка загалу, а також тактика більшовиків, спрямована на підірив центральної влади, безперечно, відіграли важливу роль у рішенні Тимчасового уряду порозумітися з українцями¹⁸.

У цьому контексті лише мимохідь звернемося до добре відомого факту, що засвідчений у великій кількості літератури про російську і українську революції, а саме, що угода, укладена в Києві між делегацією Тимчасового уряду і українцями, угода, яка визнала національно-територіальну автономію України, спричинила поряд з іншими причинами нову урядову кризу в Петрограді і вихід міністрів-кадетів у відставку. На думку кадетів, у Київ взагалі не потрібно було посилати урядову делегацію, а лише неофіційну, або застосувати проти Ради збройну силу¹⁹.

Кадети засудили угоду з українцями, вказуючи, що вона була укладена незрілими, недосвідченими, революційними ентузіастами Тимчасового уряду: молодим, з доволі пасивною вдачею, міністром іноземних справ Михайлом Терещенком, міністром пошт і телеграфів, меншовиком Іраклієм Церетелі, міністром військових справ, трудовиком за партійною ознакою Олександром Керенським. На думку барона Нольде, російські представники виявилися невідповідними, щоб мати справу з витонченими політичними маневрами Михайла Грушевського²⁰.

Наступні намагання Тимчасового уряду в липні і серпні зменшити межу автономії України та урізати повноваження Генерального Секретаріату, суттєво не змінили напрямок діяльності Ради. Як вказував Володимир Винниченко у “Відродженні нації”, ці зусилля лише посилили активність українських діячів в тих губерніях, які Петроград вирішив вилучити з-під юрисдикції Генерального Секретаріату²¹. На думку лідерів Центральної Ради, важливим був той факт, що російський уряд визнав національний принцип головним у адміністративному поділі держави. Це визнання дійсно допомогло залагодити відносини між Радою і національними меншостями, забезпечити подальше співробітництво між ними у закладанні підвалин Української державності²².

Стосунки між Києвом і Петроградом не поліпшилися з виходом кадетів з Тимчасового уряду. Це могло бути передбаченням того, що розуміння Олександром Керенським національного питання відзеркалювало спрощений підхід до цієї проблеми російських соціалістів. Нерозуміння цього делікатного питання виявилось у виступі прем'єра на відкритті державної наради в Москві в кінці серпня. У своїй промові він відніс небажання до співпраці з боку національних меншин на рахунок “підозрілості і ненависті до старого режиму”, які збереглися у ставленні до нового уряду, і саме тому образи українців прем'єр-міністр хотів видати лише за наслідок звичайного “непорозуміння”. Але російський прем'єр сам же і вплинув на загострення цих “непорозумінь”, нетактовно натякнувши на іноземні фонди, які начебто використовували українці. Згадка про це підняла величезну хвилю обурення в Києві²³.

Загострення відносин між Києвом і Петроградом дозволяло Центральній Раді скріпити свою позицію заявою про скликання в недалекому майбутньому у Києві з'їзду народів. Жорстка опозиція як з боку меншостей в Україні, так і з боку петроградської влади щодо скликання Установчих зборів цілком виправдала обережність Грушевського на початкових стадіях революції. Представники кадетів у Центральній Раді гнівно засудили скликання Українських Установчих зборів як безпосереднє прагнення українцями незалежності і вийшли із складу УЦР²⁴. Тимчасовий уряд заяву про скликання Українських Установчих зборів розцінив як загрозу безпеці державної єдності Росії²⁵ і відреагував на це призначенням судового розслідування.

Соціалісти в Петрограді лише тепер усвідомили: їхні політично більш досвідчені колеги з ліберального табору знали ще в березні 1917 р., що курс Української Центральної Ради, керованої владною рукою Грушевського, неминуче вів до незалежності. Поспішні заходи, вжиті Петроградом в кінці жовтня, наприклад, призначення київським комісаром меншовика Костянтина Василенка або офіційний виклик Винниченка до Петрограда, вказували на те, що тепер центральна влада була готова застосувати силу, що кадати радили зробити ще весною. Гучний конфлікт між Генеральним Секретаріатом і російською владою не розгорівся лише тому, що Тимчасовий уряд був повалений більшовицькою силою.

На основі цього огляду у стосунках Тимчасового уряду і Української Центральної Ради можна виділити два періоди: перший, між березнем і початком липня 1917 р., коли Петроградський уряд був у руках російських лібералів, і другий — останні чотири місяці перед приходом більшовиків, протягом яких при владі були соціалісти. Головною метою уряду в обидва ці періоди, хоч і з незначними відмінностями, було збереження державної і територіальної єдності Росії. Добре обізнані з історією російські ліберали, стежачи за розвитком політичних подій, чого дійсно бракувало соціалістам, знали, що з падінням царської династії непорушність територіальної єдності держави можна зберегти, лише не допустивши визнання національно-територіальної автономії неросійських народів. Але щоб не загострювати напружених стосунків з національними політичними силами, вони були готові, на відміну від власної позиції перед революцією, формально визнати автономію, однак при умові, що ніяких реальних заходів для її встановлення до скликання Всеросійських Установчих зборів не буде вжито.

Для Олександра Керенського і членів його соціалістичного кабінету націоналізм не був пріоритетною проблемою. Вибух національних почуттів у ході революції вони розглядали як спонтанну емоційну реакцію на виволочення з-під влади царизму, яка вщухне, як тільки національні меншості звикнуть довіряти демократичній Росії. І те, що єдність "уявної спільноти" трудящих мас неминуче стане сильнішою, ніж застаріла прихильність до національних традицій, сприймалося ними без жодних сумнівів. Навіть менш наївні лідери більшовиків були непохитно в цьому переконані. Так, протягом польсько-російської війни у 1920 р. Ленін дивувався, що польські селяни і робітники не допомагали Червоній армії, а захищали своїх польських землевласників, полонили і вбивали російських вояків, які прийшли, щоб "визволити" їх²⁶. Таким чином, в ході революції соціалісти не передбачали ніякої небезпеки для державної єдності Росії у визнанні автономії для національних меншин. Вони були твердо переконані, що це має бути лише другорядне супутнє явище на шляху до соціалізму.

Те, що деякі меншості можуть забажати власної незалежної держави, було для них абсолютно незрозумілим, і тому будь-який вираз такого ба-

жання вони розглядали як підступну інтригу ворогів: це пояснювало їхню готовність застосувати збройну силу кожного разу, коли з'являлися такі нахили. Такий спрощений, виключно теоретичний підхід до національного питання перешкоджав їм зрозуміти проблеми, що постали перед центральною владою. Можливо, що більше, ніж ідеологія, затьмарювала вірне сприйняття реальності Керенським і російськими соціалістами їхня прихована чи навіть неусвідомлювана гордість своїм російством (своєю належністю до російської нації). У моїх дискусіях з національного питання з колишнім російським прем'єр-міністром у 1966 р., майже через п'ятдесят років після революції, можна було помітити, як важко було для Керенського зрозуміти, чому будь-яка колишня частина імперії не бажала бути російською! Свобода націй, в його розумінні, означала кінець дискримінації, тобто можливість для будь-кого стати росіянином.

Кадети продовжували вперто дотримуватися принципу територіальної єдності Росії і після падіння Тимчасового уряду, коли вони тісно почали співробітничати з головними центрами білого руху²⁷. Своєю позицією у цьому питанні вони вплинули на негативне ставлення білої Росії до федералізму, чим сприяли успіху більшовиків на периферіях.

Таким чином, цей успіх і наступні сімдесят років радянського централізму, що привели до русифікації значної частини неросіян, створили принцип уніфікації, який не зник навіть після падіння радянського режиму. Так, щонайменше, одне з прагнень кадетів — зберегти домінуючі позиції російської культури як з'єднуючої сили імперії — було реалізоване.

Українська Центральна Рада проіснувала лише на декілька місяців довше, ніж Тимчасовий уряд, але основи державності, які вона встигла закласти, виявилися такими сталими, що пережили війни, вторгнення, окупації і сімдесят років радянського режиму. Повторну появу української держави неможливо уявити без конструктивної роботи Центральної Ради. Отже, і зараз її досягнення у державному будівництві виглядають незаперечним успіхом. Цінність історії, на відміну від споріднених дисциплін, полягає в тому, що вона може оцінити успіх з перспективи на століття і відрізнити з більшою точністю істинне досягнення від піррової перемоги. Як Центральна Рада, так і Тимчасовий уряд, хоч і частково, але мали успіх у досягненні своєї мети.

2. Білий рух на чолі з генералом Антоном Денікіним і гетьманський режим Павла Скоропадського: союзники чи вороги?

Якщо оцінювати події за логікою виключно антибільшовицької боротьби, то виявиться, що протягом критичного 1918 р. не було непереборних перешкод на шляху до співпраці між двома помірно консервативними, але твердо антикомуністичними центрами на території колишньої Російської імперії: режимом гетьмана Павла Скоропадського і головною твердиною білого руху — Добровольчою армією. В громадській думці побутувало припущення або щонайменше мовчазне визнання деякого співробітництва та існування дружніх стосунків між Павлом Скоропадським і лідером білого руху генералом Антоном Денікіним. Ця думка стала такою поширеною протягом 1918 р., що, як буде показано нижче, білий уряд визнав за потрібне публічно пояснити своє ставлення до України і зробив це з єдиним наміром — категорично заперечити будь-які зв'язки з гетьманом Скоропадським.

На чому ґрунтувалося таке помилкове припущення про природу відносин між двома режимами та їх лідерами? Насамперед гетьман Павло Ско-

ропадський і генерал Антон Денікін були досить поважними фігурами у російському військовому істеблішменті протягом Першої світової війни. По-друге, обидва були обурені хаосом, що коївся на фронті під впливом революції 1917 р., і активно намагалися запобігти стрімкому розпаду армії²⁸. По-третє, один і другий покладалися на поради політичних діячів, які перед революцією мали подібні погляди. Все це виглядало відмінними умовами для союзу, якщо не взяти до уваги національний фактор. Однак як протягом періоду Тимчасового уряду, так і протягом російської громадянської війни головною причиною напруженості й тривоги був посилений російський націоналізм: намагання з боку білих лідерів за будь-яку ціну зберегти “єдину і неподільну Росію”. Цей огляд політики білого руху щодо українського Гетьманату зосереджений на постаті Денікіна, зважаючи на той факт, що засновники білого руху — генерали Л. Корнілов та М. Алексєєв — більше не грали у драмі, яка розгорнулася протягом цього періоду: Л. Корнілов загинув у березні 1918 р., а смертельно хворий М. Алексєєв лише формально очолював білий рух і помер 25 вересня 1918 р. Інші білі центри були або слабкі, або дуже далеко розташовані, щоб істотно впливати на події в Україні.

Якщо з перспективи їхньої політичної і економічної мети гетьманат і Добровольча армія розглядаються як помірно консервативні анклавні періоди радикальних експериментів, то “помірний консерватизм” білих, без сумніву, знаходиться значно лівіше від політичного курсу гетьмана Скоропадського. Добровольча армія визнала чинність законодавства, встановленого Тимчасовим урядом, і подібно останньому відмовилася використати монархічний принцип як державну основу майбутньої Росії. Політично-адміністративний орган Добровольчої армії, відомий як Особлива нарада (Особое совещание), непохитно наполягав на дотриманні принципу “напередневизначеності”, тобто відкладення ухвали головних політичних рішень, включаючи форму державного устрою, до майбутніх Всеросійських Установчих зборів. Особлива нарада складалася переважно з членів лівого крила кадетської партії, на той час офіційно відомої як партія народної свободи. Фактично це був неафішований зв’язок генерала Денікіна з лівими лібералами, такими як Микола Астров, Софія Паніна, Василь Степанов. Цей зв’язок спричинився до закидів консервативних членів всередині білого руху Денікіну про його зачарованість кадетами, його, так би мовити, перебування у “полоні Астрова”²⁹. До того ж серед військових найближчим другом лідера білого руху був генерал Іван Романовський, якого за його виразний лівий нахил підозрювали у соціалізмі³⁰.

Потрібно не забувати, що засновники і перші лідери білого руху були так само, як і Денікін, пов’язані з російськими лібералами: генерал Алексєєв безпосередньо причетний до подій, що призвели до зречення царя, а Корнілов проводив арешт сім’ї Романових. Всі три генерали — вожді білого руху — були невисокого соціального походження, представляли нову еліту армії (російський офіцерський корпус 1917 р. на 60—80 % складався з різночинців, міщан та селян). Якщо вони і мали різні позиції в деяких питаннях, то їхні погляди не розійшлися кардинально після падіння династії Романових. Привертає увагу те, що з усіх російських генералів, після примусового зречення царя, тільки граф Федір Келлер був готовий використати своїх людей в ім’я монархії і тільки він був готовий скоріше піти у відставку, ніж присягнути Тимчасовому уряду. Відмінності у політичних поглядах між консерваторами, подібними Келлеру, і засновниками Добровольчої армії мають вагоме значення для розуміння даної теми. Велика кількість помилок виникла через той факт, що білі розглядаються як монолітна опора монархізму, але насправді це був фрагментарний рух з дво-

ма найбільш важливими центрами: Добровольчою армією і урядом в Омську на чолі з адміралом Олександром Колчаком, які знаходилися під впливом російських лібералів. А. Денікін наполовину був поляком (його мати — бідна польська швачка з-під Варшави ³¹), вільно володів польською мовою, але ідентифікував себе зі своїм батьком, колишнім миколаївським солдатом, який дослужився до майорського чину, а через батька — з російською армією і державою. Зрештою, тільки завдяки своїй кар'єрі російського офіцера він став вельми шановною особою.

Скоропадський, навпаки, належав до привілейованої аристократичної верстви населення. Не лише його кар'єра царського офіцера, але і багатство та виховання сприяли його славі. На додаток до матеріального достатку він мав ім'я, яке поважали, як видно з його автобіографії, як українські, так і польські офіцери протягом революції ³². Як добре освічена людина він виступав за зміни повільні, поступові реформи, засновані на традиціях і звичаях, згідно з ідеями помірному консерватизму Едмунда Бурке. Така система поглядів була відображена в конституції Гетьманату — “Законах про Тимчасовий державний устрій України”, і в політиці українського гетьманського уряду.

Слід зазначити, що подібно Особливій нараді при Добровольчій армії уряд Української держави також включав ряд видатних конституційних демократів, зокрема міністра освіти — Миколу Василенка, міністра внутрішніх справ — Ігоря Кістяковського та інших. Вони різнилися від своїх ліберальних колег у білому русі насамперед дещо консервативнішими політичними поглядами, а також своїм українським походженням. Перший фактор вплинув на їхнє схвалення як внутрішньої програми гетьмана, так і зовнішньої (тобто пронімецької) орієнтації. Другий фактор — українське походження — схилив їх до ідеї української державності чи у формі федерації, чи навіть незалежності, ідеї, з якою ані один кадет російського походження в уряді Денікіна не зміг би погодитися, навіть якщо дехто з них, подібно Павлу Мілюкову і барону Борису Нольде ладен був визнати німецьку орієнтацію ³³.

Зайняття кадетами-українцями постів в гетьманському уряді і наступне схвалення київським обласним кадетським з'їздом співробітництва зі Скоропадським привело до розколу всередині конституційно-демократичної партії. Центральні партійні органи і менша частина київської організації партії засудили діяльність українських колег ³⁴.

Невелика група київських кадетів в знак протесту приєдналася до Національного центру — нової організації, що виникла з наміром поширити ідею відданості Антанті і курсу Добровольчої армії. Київське відділення Національного центру взяло на себе два додаткові завдання: по-перше, — боротися проти української незалежності; по-друге, — поширювати інформацію між дипломатами Антанти, про, на їхній погляд, “реальний” стан справ в Україні ³⁵. Відповідно до матеріалів пропаганди Національного центру стверджувалося, що не існує ніяких засад для існування України як окремої держави, що українці — це не нація, а лише політична партія, а тому ніяких дипломатичних зв'язків з українським урядом не може бути. Коли непідтверджені чутки про переговори між Добровольчою армією і урядом гетьмана почали кружляти по Києву, місцеве відділення Національного центру надіслало попереджувальну ноту до головної квартири білого руху, в якій заявляло: “Із зрадником Скоропадським і очолюваною ним Україною ніякі переговори і угоди недопустимі [...] якщо Добровольча армія визнає Скоропадського і Україну, це приведе до їхнього повного і остаточного визнання. Н[аціональний] Ц[ентр] у Києві вирішив сконцентрува-

ти свої зусилля виключно на боротьбі проти української незалежності”³⁶. І дійсно, у цей період Центр витратив немало енергії на перешкодження українізації і намаганням гетьмана скликати український парламент.

Крім Національного центру, в Києві виник ряд нових організацій. Серед них найбільш впливовими були: по-перше, Рада членів законодавчих органів (чотирьох Дум і Державної Ради) на чолі з колишнім царським міністром сільського господарства графом Олексієм Бобринським. Рада складалася з монархістів з проницькими симпатіями. Також об'єдналися представники промисловості, торгівлі та фінансів у товариство (краще відоме як Протофіс). Обидві організації підтримували гетьмана. Відомий член Протофісу, кадет Сергій Гутник був міністром торгівлі та промисловості в уряді Української держави³⁷.

Неважко зрозуміти готовність деяких неукраїнських землевласників, підприємців і фінансистів, а також окремих ультраконсервативних російських монархістів показати свою мовчазну або активну підтримку урядуванню П. Скоропадського тому, що хоч, з одного боку, гетьман виступав під гаслом незалежності України, але з іншого, — відновлював економічні засади, на яких базувався старий режим. Гетьман робив кроки, на котрі ніякий інший політичний центр на території колишньої імперії в той час не був здатний. Для членів об'єднань, так званого правого центру, економічні інтереси передували національним, і навіть якщо деякі з них були розлючені і роздратовані стрімкою ходою українізації, вони були готові терпіти політику українізації, якщо забезпечувалася реставрація їх бази. Дехто з них, безумовно, розглядав українізацію як тимчасове явище, яке скасується після відновлення порядку. Їхніми головними противниками були більшовики та інші радикальні групи, включаючи українських соціалістів. Якщо поширення хаосу було б затримане за допомогою Німеччини чи незалежного, але консервативного Українського уряду, вони могли б пожертвувати принципом територіальної єдності Росії.

Жодне з цих пояснень та виправдань не здавалося задовільним і справедливим для керівництва Добровольчої армії та її прихильників у Києві. Білі лідери не відчували нічого, крім презирства, до так званого інтернаціоналізму великих землевласників та Протофісу, як і до германофільства. Ці дві тенденції, на думку Денікіна, були зрадою у чистому вигляді³⁸. У колах Добровольчої армії цих реакціонерів-росіян не випадково називали “правими більшовиками”, маніпуляторами, які, на думку Денікіна, були “максималістами щодо їхньої класової мети й інтернаціоналістами у способі її досягнення”³⁹. Таким чином, прихильники білої ідеї всіх прогетьманських росіян у Києві вважали зрадниками, через те що вони підтримували ідею співробітництва з німцями та брали участь у становленні української державності.

Зі сказаного стане цілком очевидним, що останнє розглядалося як значно вагоміша провина, ніж німецька орієнтація. Відомо, що Денікін визнавав можливим підтримувати добрі стосунки з донським козацтвом, незважаючи на його відкрите германофільство, лише тому, що козаки виступали непохитними захисниками територіальної єдності Росії. Слід зазначити, що саме отаман Донського козацтва Петро Краснов постачав Добровольчу армію на той час озброєнням і обладнанням, яке переправлялося німцями до Новочеркаська з України. З характерним сарказмом і літературною майстерністю Краснов описав цю угоду в своїх спогадах так: “Це — я, донський отаман беру своїми брудними руками німецькі набої, обмиваю їх в ясних водах Тихого Дону і передаю їх чистенькими Добровольчій Армії”⁴⁰. Ніяка допомога такого роду від Скоропадського не могла

бути прийнята Денікіним. У прокламації Добровольчої армії підтвердження визнання української державності визначалося як головний бар'єр до будь-якого політичного або військового співробітництва: "Добровольча армія поставила перед собою завдання відновлення єдиної і неподільної Росії у межах її колишніх кордонів (за винятком етнографічної Польщі) через визволення Росії від більшовиків і через вільне об'єднання її роз'єднаних регіонів в одну державу. Таким чином, всі зусилля деяких людей і партій внести розбрат між росіянами або відокремити той чи інший регіон розглядаються як зрада. Через це основне положення Добровольчу армію не визнає як законну владу в Малоросії уряд Гетьмана Скоропадського, який скористався підтримкою іноземної сили, ворожої Росії, для створення незалежної української держави"⁴¹.

Тут слід звернути увагу на те, що гетьманський уряд насправді ніколи не виявляв ворожості до Добровольчої армії. Скоропадський, наприклад, вів досить доброзичливе, приватне листування з генералом Алексєєвим в надії на встановлення хоча б напівофіційних контактів з Добровольчою армією⁴². Його уряд не перешкоджав діяльності неофіційного Білого бюро у Києві, яке очолював генерал Ломновський. Коли протягом літа 1918 р. два офіцери Добровольчої армії, полковники Ряснянський та Лопуховський були затримані у Києві (останній звинувачувався у шпигунстві), Денікін надіслав ноту до Скоропадського на їхній захист, але, звісно, без звернення до гетьмана як до голови держави. Скоропадський, ображений, не дав відповіді, але затриманих офіцерів незабаром звільнили⁴³. Само собою зрозуміло, що в інтересах українського уряду було мати добрі стосунки з усіма антибільшовицькими центрами, і ця обставина відбилася у спробах встановити подібні зв'язки з добровольцями.

Спільні зусилля цих центрів стали невідкладною необхідністю, коли у жовтні стало зрозумілим, що Четвертий союз програв війну. Під тиском подій гетьман організував неофіційну зустріч з представником київського Добровольчого центру, полковником Нейміроком. На цій зустрічі — першій і єдиній такого роду — гетьман почав розмову з вислову здивування, що, незважаючи на безперечну готовність його уряду до встановлення контактів, навіть формальної відповіді від командування Добровольчої армії так і не надійшло. Вважаючи, що насамперед орієнтація України на Німеччину була причиною відчуженості Добровольчої армії, гетьман дав слово честі, що ніяка угода не зв'язувала його з Берліном і що він твердо відмежувався від Австрії. Щодо українського питання гетьман запевняв: він бачить майбутнє України разом з Росією. Але наголошував: "Україна повинна увійти [в цей союз] як рівна з рівною на умовах федерації"⁴⁴. Далі Скоропадський пояснював, що незалежність України у боротьбі проти більшовизму мала б підтримувати національний дух українців. До того ж він сміливо заявив, що час Петербурга видавати накази минув. Наприкінці зустрічі гетьман знову повернувся до питання німецької орієнтації Гетьманату і пояснив, що переворот, здійснений німцями проти Ради у квітні 1918 р., був спланований ним (гетьманом) ще раніше, що він сам робив подібну пропозицію союзникам, особисто говорив про цю справу з генералом Табуї⁴⁵.

Зрозуміло, ця зустріч між представником Добровольчої армії головою Української держави, не могла мати і не дала ніяких позитивних зрушень через те, що позиція гетьмана у питанні суверенітету України і її рівноправного статусу в майбутній Росії була неприйнятна для Добровольчої армії. Лише через місяць Особлива нарада виявила ознаки готовності встановити контакти з Києвом, це вже було після проголошення декларації від 14

листопада про федерацію і призначення нового проросійського кабінету. У першому офіційному листі до міністра іноземних справ України Георгія Афанасьєва голова Особливої наради генерал Драгомиров за наказом Денікіна заявив: “Якщо Україна стала на шлях російської державності, необхідно прийти до угоди про створення об’єднаного фронту, єдиного командування для боротьби проти більшовиків і єдиного російського представництва на міжнародному [мирному] Конгресі”. Отже, Добровольча армія запропонувала три умови співробітництва: 1. тдина Росія; 2. Боротьба з більшовиками; 3. Відданість угоді з союзниками і повна відмова від німецької орієнтації⁴⁶.

Співробітництво з українським урядом в даний момент стало можливим тому, що Добровольча армія розглядала події після 14 листопада у Києві (проголошення федерації, призначення росіян на високі урядові посади) як рішення Гетьманату схвалити принцип єдиної і неподільної Росії. Через таке хибне розуміння своєї позиції Скоропадський проігнорував цю пропозицію Добровольчої армії. Його указ про федерацію зовсім не означав готовності української державної влади підпорядкуватися Добровольчій армії або будь-якому іншому російському уряду на території колишньої імперії. Гетьман пропонував створити федерацію за допомогою узгоджених зусиль всіх урядів, що постали на руїнах імперії, на засадах рівності і паритету.

На тому етапі ідея федерації приймалася у Києві навіть російськими членами останнього уряду гетьмана, включаючи і тих, хто не мав ніякого бажання бачити Україну автономною, не кажучи вже про незалежність, але хто розраховував використати Українську державу як основу для консервативної реставрації Росії. Якщо б вона була відновлена, то поступки національній меншості, навіть коли це було визнання автономії, не мали б особливого значення. Російські монархісти в Києві, незважаючи на те, чи вони налаштувалися підтримати, чи тримались осторонь планів графа Келлера, не були готові визнати верховенство Денікіна, білого лідера, чия політика не заперечувала ідею скликання Установчих зборів і який вперто противився підтримці монархічних лозунгів, хоча в його армії було багато промонархічно настроєних офіцерів. З іншого боку, для Денікіна та ряду інших політичних лідерів білого руху будь-яка концесія неросійським державним утворенням розглядалася як небезпечний прецедент, здатний нанести непоправний удар по єдності майбутньої Росії.

Внаслідок цих розбіжностей уряд Скоропадського, замість відповіді на вимоги Добровольчої армії, розіслав 22 листопада звернення із запрошенням до представників Дону, Кубані, Грузії і Добровольчої армії на конференцію в Київ для обговорення питання узгодженої боротьби проти більшовиків⁴⁷. Голова Особливої наради генерал Драгомиров погоджувався на зустріч лише на умовах, сформульованих Денікіним. Зокрема, зустріч мала відбутись не у Києві, а у Катеринодарі чи Симферополі, білі вимагали, щоб грузинський уряд, через свою ворожість до Добровольчої армії і Росії, був виключений із складу учасників⁴⁸.

Уряд гетьмана залишив без уваги ці вимоги: згідно з власним планом він сповістив всі заздалегідь запрошені уряди, що конференція відбудеться 5 грудня у Києві. Але вона так і не була проведена, тому що місто було оточене щільним кільцем військ Директорії, а П. Скоропадський незабаром зрікся влади.

Зі зреченням Скоропадського слабкі зв’язки між Києвом і Катеринодаром, що з’явилися у другій половині листопада, раптово розірвалися. Навряд чи вони могли перерости в союз, навіть якщо б гетьман подолав

повстання Директорії. Від початку громадянської війни Денікін ставився до Скоропадського з підозрою, він добре пам'ятав, що гетьман роком раніше підтримував ідею українізації армії⁴⁹ (тоді як Денікін був проти цього). У жовтні 1918 р. у конфіденційних переговорах гетьманці непохитно підтримували ідею федерації, в якій Україна повинна була стати рівноправним партнером Росії⁵⁰. Обмін нотами і співробітництво між Добровольчою армією та Гетьманатом, очевидно, базувалися на припущенні керманічами Добровольчої армії, що Скоропадський втратив свій вплив у Києві після призначення кабінету Гербеля. В будь-якому разі це не означало змін ставлення до гетьмана і його політичної мети.

Для Денікіна і його оточення Скоропадський і українці в його уряді являли, так би мовити, *Gente Rutheni natione Rossici* двадцятого століття, тобто “етнічних українців і політичних росіян”, освіта і досвід яких сприяли їхній відданості імперській Росії, але чие традиційне виховання і національні почуття схиляли їх до підтримки інтересів України кожного разу, коли з'являлась така можливість. Саме національний фактор більшою мірою, ніж відмінності у думках щодо економічного або соціального порядку або навіть у питанні німецької орієнтації, не давав реалізуватися спробам співробітництва між двома урядами.

Що стосується позиції Скоропадського, то він не був достатньо знайомий з нюансами національної політики російських лібералів, як і повністю обізнаний з мірою їхнього впливу на Алексеєва та Денікіна. Очевидно, тому гетьман не міг зрозуміти, чому його позиція щодо федерації, підтримана Антантою і деякими російськими консерваторами, також як і його бажання узгодити зусилля у антибільшовицькій боротьбі на засадах рівності, не були прийнятні для білих лідерів і для руху, який вони очолювали.

Правління Скоропадського виявило основну різницю у ставленні до національного питання між правими (монархістами) і лібералами (Добровольчою армією і Національним центром). Обидві групи стояли на захисті Росії як великої сили. Праві, однак, бажали побачити відновлену Росію за допомогою Німеччини і навіть за допомогою новостворених національних урядів, якщо це і означало деякі територіальні поступки або широку автономію. Консервативні кола були впевнені, що монархія повинна стати об'єднавчою силою у багатонаціональній Росії. Деякі з них, без сумніву, сподівалися, що коли тільки самодержавство буде відновлене, політичні права, обіцяні національним урядам, можна легко скасувати як невігідні центру.

Ліберали, з іншого боку, були проти будь-яких поступок національностям і регіональним урядам, навіть в найскладніші часи Добровольчої армії, перш за все через те, що такі концесії могли створити історичний прецедент і посилити позиції цих урядів на міжнародній арені. Лідери Добровольчої армії і Національного центру наполягали з самого початку — подібно до Тимчасового уряду у 1917 р., — що вирішувати таке важливе питання, як майбутній державний устрій Росії повинні лише Всеросійська Конституанта або референдум. Насправді це означало передусім військову перемогу білої армії, повернення втрачених територій і відновлення колишньої могутності величезної імперії. Лише тоді б Росія була готова обговорювати статус її окремих частин. Таким чином, ліберали непохитно протиставили ідеї “федерації знизу”, реставрації Російської держави через узгоджені зусилля всіх її складових, тому що таким чином регіони могли вибороти не лише культурні, але і, за допомогою Антанти, політичні права у ослабленого російського центру.

Шоковані тим, що Росія втратила свою силу, і одержимі захистом її державних інтересів, російські конституційні демократи взялися за реставрацію колишньої імперії у передвоєнних кордонах. Відновлення могутності Росії було неможливим без відновлення російського культурного верховенства у багатонаціональній державі. Російські ліберали невідступно дотримувалися цього принципу без будь-яких вагань або задніх думок, тому що вірили або переконували себе, що російська культурна гегемонія у ліберальній державі буде сприяти підвищенню рівня просвітництва і прогресу всієї імперії.

¹ Національна проблема жваво обговорювалася напередодні Першої світової війни на сторінках ліберального журналу "Русская мысль". Див. Ж а б о т и н с к и й В. И. Письма о национальностях и областях: Еврейство и его нестроения // Русская мысль. — 1911. — Январь; Украинец (Богдан Кистяковский) К вопросу о самостоятельной украинской культуре // Там же. — 1911. — Апрель; Ст р у в е П. Б. Что такое Россия // Там же. — 1911. — Январь; е г о ж е. Общерусская культура и украинский партикуляризм: ответ украинству // Там же. — 1912. — Январь. Більш докладно про Струве див.: P i p e s R. Struve: Liberal on the Rifth Cambridge: Harvard University Press, 1980.

² M i l u k o v P. N. The Russian Revolution. Vol. 1. — The Revolution Divided: Spring 1917 (Gulf Breeze, FL: Academic International Press, 1978. — P. 110, 123.

³ Ibid. — P. 125.

⁴ Цит. за: Х р и с т ю к П. Замітки і матеріали до історії української революції, 1917—1920 рр. — Т. 1. — Київ—Відень, 1921. — С. 97.

⁵ M i l u k o v P. Op. cit. — P. 125.

⁶ Дуже вдалий огляд подій між березнем і листопадом 1917 див.: С т о й к о В. Українські національні прагнення і Російський Тимчасовий уряд // The Ukraine, 1917—1921: A Study in Revolution, Taras Hunchack ed. (Harvard University Press, 1977). — С. 33—60; а також: P i p e s R. The Formation of the Soviet Union Cambridge: Harvard University Press, 1964; В е р с т ю к В. Українська Центральна Рада. — К., 1997. — С. 107—195; З а т о к а О. Б. До питання про характер взаємин Центральної Ради та Тимчасового уряду в 1917 р. // Центральна Рада на тлі української революції. — К., 1996. — С. 44—52; К у д л а й О. Б. Переговори Центральної Ради і представників Тимчасового уряду (28—30 червня 1917 р.) // Укр. іст. журн. — 1999. — № 6. — С. 43—54.

^{6a} Див.: Л о т о ц ь к и й О. Сторінки минулого. Частина третя. — Варшава, 1934. — С. 339—344.

⁷ M i l u k o v P. Op. cit. — P. 125.

⁸ Г р у ш е в с ь к и й М. Велика Хвиля. — Нова Рада. — 1917. — 25 березня.

⁹ Г р у ш е в с ь к и й М. Там само.

¹⁰ B r o w d e r R. P. and K e r e n s k y A. F. (eds.) The Russian Provisional Government, 1917: Documents. — Vol. 1. — Stanford: Stanford University Press, 1961. — P. 374; В и н н и ч е н к о В. Відродження нації. — Т. 1. — Київ—Відень, 1920. — С. 157. Матеріали роботи комісії див.: Из истории национальной политики Временного Правительства // Красный архив. — Т. XXX. — М., 1928. — С. 49—55.

¹¹ М а н и л о в В. 1917 год на Киевщине: хроника событий. К., 1928. — С. 99.

¹² B r o w d e r R. P. and K e r e n s k y A. F. Op. cit. — Vol. 1. — P. 379—380; Саме ця заборона дала Леніну можливість розпочати газетний напад на військового міністра Тимчасового уряду, запитуючи у "Правде" 15 червня 1917 р., "чи таке ставлення до пригноблених націй сумісне з хоча б найменшими проявами демократії, не кажучи вже про соціалізм"

¹³ Універсал декларував і непохитне право України на автономію і закликав українців самим керувати своїм життям. Згідно з цією резолюцією, Універсал закликав до проведення виборів до Українських Установчих зборів (Д о р о ш е н к о Д. Назв. праця. — Т. 1. — С. 89; B r o w d e r R. P. and K e r e n s k y A. F. Op. cit. — Vol. 1. — P. 383.)

¹⁴ Красный архив. — Т. XXX. — С. 55.

¹⁵ Речь. — 1917. — 14 июня.

¹⁶ Д о р о ш е н к о Д. Історія України 1917—1923 рр. — Т. 1. — Доба Центральної Ради. — Вид. 2-ге. — Нью-Йорк, 1954. — С. 110. Всеросійський з'їзд рад робітничих, солдатських та селянських депутатів рекомендував Тимчасовому уряду "війти в порозуміння з органами української революційної демократії для організації загального тимчасового краєвого органу та для установлення й переведення конкретних заходів, необхідних для задоволення національних потреб українського народу".

- ¹⁷Церетели И. Г. Воспоминания о февральской революции. В 2-х т. — Т. II. — Париж, Mouton et Co., 1963. — С. 133.
- ¹⁸Там само. — С. 130. На Всеросійському з'їзді робітничих і солдатських депутатів більшовики запропонували засудити "контрреволюційну і ганебно антидемократичну політику Тимчасового Правительства у відношенні до українців: (Дорошенко Д. Назв. праця. — Т. I. — С. 110.)"
- ¹⁹Milukov P. Op. cit. — P. 231; Дорошенко. Назв. праця. — Т. I. — С. 110. З огляду на події сучасної історії (у випадку з Чечнею) це не був останній випадок, коли російські ліберали наполягали на застосуванні таких заходів!
- ²⁰Б. Нольде у газ. "Речь" 20 липня н. ст., 1917 р. Цит. за: Христюк П. Назв. праця. — Т. I. — С. 97.
- ²¹Винниченко В. Назв. праця. — Т. II. — С. 48—49.
- ²²Дорошенко Д. Назв. праця. — Т. I. — С. 139.
- ²³Browder R. P. end Kerensky A. F. — Op. cit. — Vol. III. — P. 1459—1460.
- ²⁴Манилов В. Указ. соч. — С. 287—288; Дорошенко Д. Назв. праця. — Т. I. — С. 255—256.
- ²⁵Browder R. P. end Kerensky A. F. — Vol. I. — P. 491; Манилов В. Указ. соч. — С. 298.
- ²⁶Pipes R. The Three "Whys" of the Russian Revolution. — New York: Vintage Books, 1997. — P. 71.
- ²⁷Щодо ролі кадетів у білому русі див.: Просук А. Russian Nationalism end Ukraine: The Nationality Policy of the Volunteer Army during the Civil War. — Edmonton, Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1995.
- ²⁸Докладний опис подій цього періоду див.: Скоропадський П. Спогади: кінець 1917 — грудень 1918. Головний редактор Я. Пеленський. — Київ-Філадельфія, 1995. — С. 77. Деникин А. И. Очерки русской смуты. В 5-ти т. — Париж-Берлин, 1921—1926. Особливо корисні у цьому зв'язку т. 1—2.
- ²⁹Rosenberg W. G. Liberal in the Russian Revolution: The Constitutional Demokrtatic Party, 1917—1921. — Princeton: Princeton University Press, 1974. — P. 21, 202—204, 217—218; Маргулис М. С. Год интервенции. В 2-х т. — Берлин, 1923. — Т. I. — С. 170.
- ³⁰Деникин А. И. Указ. соч. — Т. 5. — С. 356; Шевельский Г. Воспоминания. — С. 422—434. Бахметьевський архів Колумбійського університету.
- ³¹Lehovich D. White against RED: The Life of General Anton Denikin. — New York: W. W. Norton, 1974. Це найбільш повна біографія Денікіна. Див.: С. 21—32.
- ³²Скоропадський П. Назв. праця. — С. 57.
- ³³Бахметьевський архів Колумбійського університету: Особистий архів П. М. Мількова, ф. 1.6.6.1, спр. 25; Мельгунов С. П. Гражданская война в освещении П. М. Милькова. — Париж, 1929. — С. 33—34.
- ³⁴Протокол та резолюції партії кадетів знаходяться у Бахметьевському архіві: Особистий архів П. М. Мількова, ф. 1.6.6.1., спр. 29. "Зрада" київських кадетів, як це розуміли їх російські однопартійці, змусила В. Степанова написати емоційний лист, в якому він різко зазначив, що тільки переслідування його колег в ті часи у Москві більшовиками зменшує до деякої міри сором за поведінку більшості київських кадетів, "змиває той бруд, яким облили нас кияни, кинувшись вниз головою у помийну яму германофільства" (Деникин А. И. Указ. соч. — Т. 3. — С. 34).
- ³⁵Архів Гуверівського інституту Стенфордського університету: Військовий архів Врангеля, спр. 129. — Резолюції Національного центру 30 жовтня 1918 р.
- ³⁶Деникин А. И. Указ. соч. — Т. 4. — С. 187.
- ³⁷Маргулис М. С. Указ. соч. — Т. I. — С. 13—15; Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний // Революция на Украине по мемуарам белых. — М.-Л., 1930. — С. 39; Деникин А. И. Указ. соч. — Т. 4. — С. 184—186.
- ³⁸Див.: Деникин А. И. Указ. соч. — Т. 4. — С. 183.
- ³⁹Там само. — Т. 3. — С. 34.
- ⁴⁰Краснов П. Н. Великое войско Донское // Архив Русской революции. — Т. 5. — Берлин, 1922. — С. 207.
- ⁴¹Краткая записка истории взаимоотношений Добровольческой Армии с Украиной. — Ростов, 1919. — С. 3.
- ⁴²Скоропадський П. Назв. праця. — С. 238.
- ⁴³Мильков П. Н. Дневник, 23 июня, 1918. — С. 31; Деникин А. И. Указ. соч. — Т. 4. — С. 206.
- ⁴⁴Там само. — Т. 3. — С. 36.
- ⁴⁵Там само.
- ⁴⁶Краткая записка... — С. 7—8.
- ⁴⁷Там само. — С. 11—12; Деникин А. И. Указ. соч. — Т. 4. — С. 192—193.
- ⁴⁸Там само. — С. 193.

⁴⁹ С к о р о п а д с ь к и й П. — Назв. праця. — С. 72; Д е н и к и н А. И. Указ. соч. — Т. 1. — Ч. 2.

⁵⁰ Денікін знав, що тільки за тиждень до проголошення федерації гетьман рекомендував Раді Міністрів: “У всіх відносинах, як з нашими найближчими сусідами, так і всіма іншими державами світу ми стоїмо і будемо стояти непорушно на ґрунті самостійності і суверенності Української держави” (Д е н и к и н А. И. Указ. соч. — Т. 4. — С. 192).